

Бажан Микола Платонович

Біографія

(9 жовтня 1904 — 23 листопада 1983)

З юних дебютантів другої половини двадцятих років Бажан єдиний устиг за короткі п'ять хвилин до "дванадцятої" (1928 — 1931) вивершитись на богатиря поезії нашого сторіччя. Його виступ із першою книжкою стався в час, коли кремлівський Вій уже показав пальцем на викритого Кагановичем автора "Синіх етюдів" і "Камо грядеши". Москва вже йшла в другу фронтальну атаку проти України, і російсько-українська політична, культурна й усяких інших форм війна дійшла критичного пункту. 21-річний Бажан приєднується до найвідважніших, кличе іти назустріч бурі, "рубати ланцюги причалів"; "в часи смертельного авралу і компаса і серцю метнутись не даси убік". ("Нічний рейс", 1927). І дійсно, наступних кількох аварійних років Бажан (подібно як Микола Куліш п'єсами) капітально зміцнює позиції молодого українського відродження своїми найкращими творами — "Будівлі", "Гетто в Гумані", "Розмова сердець", "Сліпці"... Тоді на межі тридцятих років російська радянська поезія вже нічого рівновартного цьому не могла протиставити.

І ще одно диво: серед терористичного шалу московської розплати зумів він уникнути не тільки російської кулі, ґрат чи колючого дроту на Соловках, а й, так би мовити, остатися "при владі", "ходити в білих сенаторських штанах". Його свіжа, могутня суверенна українська сила була врахована і "пошанована" остільки, що коли після поразки він підняв руки, то його Сталін потрактував як маршала, що дав згоду на капітуляцію. Щоб схилити його також до коляборації, то одною рукою йому весь час показують цівку пістоля, а другою дають аж дві сталінські премії, орден Леніна, орден Червоного Прапора, орден Червоного Трудового Прапора, роблять його членом Президії Верховних Рад СРСР і УРСР, членом Академії наук, речником радянської делегації в Об'єднаних Націях, віце-прем'єром України, нарешті, членом ЦК партії. В лютому 1941 вперше в історії КПУ на київському партактиві звіт за конференцію ВКП(б) робить не перший секретар ЦК КПУ (тоді Хрущов), а Бажан, про якого не знали навіть, що він уже став членом партії. Офіційно перша сталінська премія (1946) була за антинімецькі "Клятва" (1941), "Данило Галицький" (1942) і "Сталінградський зошит" (1943). А друга — за антианглійські "Англійські враження" (1948). Але фактично сталінські премії Бажан, як і Тичина та Рильський, здобув головно одами до Сталіна й Москви ("Людина стоїть в зореноснім Кремлі" — 1932, "Клич вождя" — 1939, "Ранок у Горі" та інші). Сюди належать також такі його виступи, як промова в Об'єднаних Націях з вимогою видачі української радянської еміграції Москві (див. "Радянська Україна" за 6 і 7 лютого 1946) чи стаття "До кінця викорчувати буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії і літератури України" ("Радянська Україна", 17 листопада 1946). Чи мусів поет платити ще якусь "дань" за своє життя? Хто знає культурну й національну вартість "Соняшних клярнетів" і "Замість сонетів і октав" чи "Розмови сердець" і

"Сліпці", той може повірити, що навіть для Москви і Сталіна оди Тичини, Рильського і Бажана прямим катом України і культури — ціна фантастично найвища — ціна духового ества людини і нації. Такі речі були можливі тільки на вістрі ножа при горлі, коли навколо росли гори трупів. Ще в 1934 році, після загибелі кількох мільйонів українців і перших віршів Сталінові, Москва ясно грозила поетові: "Тільки зрозумівши катастрофу, яка чекає тих, хто відірвався від широкого шляху пролетарської революції, може Бажан досягти переломового пункту в його творчості" ("Червоний шлях", ч. I, 1934, стор. 186).

Народився Бажан 9 жовтня 1904р. в Кам'янці-Подільському, але його юнацькі роки пройшли в Умані. Батько його Платон був військовим топографом, за неперевереними чутками генеральського рангу. Кам'янець-Подільський і Умань — визначні центри української історії і традиції. Тут віяв дух глибокого історичного простору, перехрещувались шляхи впливів грецького та італійського Півдня, католицького Заходу, магометанського і жидівського Сходу. Тут ще були свіжі спомини про останні вибухи козацької України — Гонту, Залізняка, Кармелюка. В Умані під час революції 1917 — 1921рр. кипіла місцева національно-державна і культурна ініціатива, тим часом як через місто проносилися найрізноманітніші воєнні вихори — галицькі Січові Стрільці і Махно, німецькі гусари смерти і полки Тютюнника, денікінська біла гвардія і кіннота Котовського. Гостював тут довго і театр Леся Курбаса (1919 — 1920).

Десь коло 1922 року Бажан, що закінчив Уманський кооперативний технікум, їде до Києва учитися тут в Кооперативному інституті, а потім в Інституті зовнішніх зносин. Семенко вводить Бажана в літературне життя (перший друкований вірш Бажана "Сурма юрм" у "Жовтневому збірнику панфутуристів", Київ, 1923). Та куди більший вплив, ніж Семенко, мали, мабуть, на юнака експресіоністичні вистави Курбаса в "Березолі", а пізніше Олександр Довженко, з яким Бажан познайомився, працюючи у ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління). Бажан був одним із перших відкривачів і захоплених пропагандистів геніального кіномистецтва Довженка, а пізніше видав книжку про нього (О. ДОВЖЕНКО. Київ, ВУФКУ. 1930, 32 стор.).

Листи Хвильового до літературної "молодої молоді" та запекла дискусія навколо них остаточно розлучають Бажана із футуризмом, і він опиняється в числі 25 "вільних академіків", що утворили ВАПЛІТЕ. Роки життя в Харкові і співпраці з Хвильовим і "романтиками вітаїзму" під постійним вогнем партійної критики були найпліднішими творчими роками в усьому дотеперішньому житті Бажана.

Перша книжка поезій Бажана "17-й патруль" (Харків, "Книгоспілка", 1926, 68 стор.) позначена впливами футуризму, конструктивізму, завдяки яким Бажан уник утертих шаблєонових колій попередньої української поезії. У другій книжці "Різьблена тінь", лірика ("Книгоспілка", 1927, 32 стор.), Бажан здає в архів і футуризм, намагаючи свій власний експресіоністично-барокково-романтичний стиль і охоплюючи великий круг українських тем. Все це була лише підготовка до справжньої сенсації літератури того часу — книжок: "Будівлі" (1924), "Дорога" (1930), підсумкова збірка "Поезії" (Київ, "Книгоспілка", 1930, 64 стор.); також велика історична поема "Сліпці" (нам доступні

лише дві її перші частини з "Життя й революція", 1930, чч. 7 і 8-9 та 1931, чч. 1-2 і 3-4). Тут Бажан іде по найвищих верхів'ях, його суверенність проявляється в усіх напрямках. Поет, що горів спрагою політичного і культурного відродження та пориву своєї нації із тюрми в майбутнє, з якоюсь нелюдською силою дає анатомічний розтин свого — чужого — світового "гетто", розкриває "хитливість і жах" шовінізму "всіх рас і натовпів": "на інших нивах родиться твоє прийдешнє, замучений, знеславлений народ!" ("Гетто в Гумані", 1928).

1928 рік був найурожайнішим роком Бажана. Крім "Гетто в Гумані", в тому році він написав монументальні "Будівлі" — трилогію готичного собору, бароккової української брами і модерного будинку. Це надхненна синтетична анатомія трьох різних світів, стилів, душ; спроба (правда, не цілком успішна) синтези готичного спіритуального пориву вгору із всеохопною земною силою барокко.

Того ж 1928 року є і поема "Розмова сердець" — пристрасна дискусія з одвічним "всеросійським" ідеологом, нищівна відповідь на "всеросійські" і всесвітні претенсії того месіянства з його комплексом "язви як великої чести", з його місією "світового городовика" (поліція), що радий би сповідати в своїх поліційних учатках "грішників" з усього світу. Тут математично точно схоплена і реконструйована поетичними засобами структура і суть явища, і то явища найбільш непроглядного, замаскованого, що складалося віками від Петра I до Сталіна. Сьогодні, коли в СРСР знову у фаворі Достоевський епохи "Дневника" і коли програмовим виданням Москва випускає "Двенадцать" і "Скифы" Блока, а ЦК КПРС, русифікуючи Україну хоче "визволити" і всю Азію та Африку, — "Розмова сердець" звучить ще більш актуально, як у 1928 році. Але ж і сліду в цій поемі нема риторики, розумувань, деклямацій — лише чистої води поезія, досконала естетична асиміляція колосальних звалищ позаестетичних елементів, отої "сировини" життя.

"Гофманова ніч" (1929) — клясичне і вершинне втілення власного стилю Бажана — вичаровує образ і ритм душі поета, придаленого прусською бюрократично-феодальною суспільною тюрмою. В шинковій оргії вчинив Гофман романтичний бунт і від "смерти ще раз видер кипучу ніч з надхненням і вином", щоб потім знову піти на дно буднів своєї мертвотної доби. Ця річ у Бажана має гіркий автобіографічний присмак.

Ця гіркість відчувається в найбільшому розміром, а може, й вартістю творі Бажана "Сліпці". У цій історичній епічній поемі поет, озброївшись великим історичним матеріалом і велетенським специфічним словником, малює з докладним знанням цех лірників-прошаків XVIII сторіччя. Кольорит епохи, людей, речей, психологія і дух часу схоплені в точних образах, ритмах, словах. "Незрячі жебраки", що "бачили багато", що грають віками для ярмаркових натовпів і вождів усіх епох, після Сагайдачного і Конашевича — модерним Кочубеям і т. п. — це сучасні Бажанові поети України, це сам Бажан, що бачить більше за інших, а все ж зараховує й себе до сліпців. Сюжет розгортається на основному конфлікті між старим лірником, якого прикрашують струпи і всеохопна мудрість, і молодим сліпцем, що хоче "здолати, пробитися, вийти як

муж, а не мученик... Чуєш? Як муж!" Тут знову подиву гідна здібність Бажана перетопити в естетичний витвір колосальну складність, різноманітність, різноголосість та внутрішню різнодинаміку світу, уйняти весь хаос мікро— і макрокосмосу в потужний ритм, в архітектурний плян, обертати все те на своїй вісі і спрямувати в потрібному напрямі. "Сліпці" були останньою з його речей поетичною вершиною Бажана. Поеми "Число" (1931), "Смерть Гамлета" (1932) — твір, цікавий для вияснення комплексу чи проблеми гамлетизму в Бажановій творчості, — уже позначені компромісом із переможеним ворогом.

Основний доробок Бажана 30-х років, по розгромі України, не у власній поезії, а в перекладах. Це насамперед незрівнянний переклад клясики грузинського середньовіччя — "Витязь у тигровій шкурі" Шота Руставелі (1937). Він, як і Тичина, приділяв східним літературам особливу увагу та розглядав Схід як "шкурну" проблему України. Схід є органічним складником і стилю Бажана.

Що ж таке стиль Бажана? Футуризм? Експресіонізм? Барокко? Романтика а ля Гофман? Даремно було б втискувати суверенного поета в рамці, вироблені іншими суверенами. Правда, футуризм дав Бажанові внутрішню свободу від тиранії психологічної і естетичної інертності, від якої на українській поезії були витворились "пролежні". Експресіонізм дав йому смак пристрасної сили свідомості, спраги до життя і до формування життя, індивідуального вислову. Барокко (українське і західне) — всеохопність деталей і патос цілості. Романтизм Гофмана і Гоголя дав йому уяву про масштаби фантазії, фантастичності буденного, сміливого розтину по живому і зрощування розірваних світів.

Але все це Бажан брав тільки як матеріал, яким оперував надзвичайно свідомо. Стиль Бажана — це стиль людини і доби 1917 — 1933рр., що їх дитиною він був, їх любив і ненавидів, аналізував і давав їм власну синтезу. Хвильовий ще до появи Бажана назвав цей стиль "романтикою вітаїзму", розуміючи цей термін так широко, що й неоклясиків уважав якоюсь мірою причетними до нього. Але великий інтуїтивіст утримався від точнішого окреслення створеного ним поняття, сказавши, що це зроблять ті молодші, що приходять чи прийдуть в літературу. І дійсно, вже через два роки Бажан своїм ліричним епосом дав один із найбільш автентичних вкладів у романтику вітаїзму — поруч Тичини-лірика, Куліша-драматурга, Хвильового і Яновського — прозаїків, Курбаса-режисера і Довженка-кіномистця. І коли Хвильовий прочитав "Гофманову ніч", то на очах компанії колег-літераторів у клубі Блакитного буквально упав до ніг Бажана.

Безумовно, барокко і романтизм — головне успадкування Бажана. Романтизм, як слушно зауважив Дмитро Чижевський, не зменшив, а збільшив наслідки барокко. Цікаво, що майже одночасно українське барокко і "бароккову людину" XVII — XVIII сторіч відкрив Бажан в УРСР (його "Брама" з "Будівель" — пряма маніфестація того відкриття) і Дмитро Чижевський на еміграції у своїх нарисах про українське літературне барокко. У зміні і повторях культурно-історичних типів і циклів ніби знову повіяло в нашому столітті духом і настроєм барокко. Якою мірою доба самостійницької і

бурхливої Хмельниччини і "Малоросійської Колегії" подібна до доби Української Революції і держави 1917 — 1919 рр. та УРСР, такою мірою і дух "бароккової людини" присутній у стилі Бажана. Якою мірою доба прусського мертвотного феодального бюрократизму подібна до московського комуністичного тоталітаризму, такою мірою і романтично-сатиричний бунт Гофмана відлунюється в поезії Бажана. Та аналогія не тотожність. На Україні, яку Сталін 1918 року назвав "світовим узлом" суперечностей, розігралась і досі триває гра велетенських сил — Заходу і Сходу, України і Росії, аграрного і індустріального світу, принципу здиференційованої єдності і принципу тотального моноліту. Може, тому і в стилі Бажана не грає ролі "краса", а насамперед діє в його естетиці сила. Сила стихій, сила закономірності, сила суперечностей, гра сил і їх ритмів. А найбільше сила людини на тлі вищих від неї законів світу. І в цю гру поет кидає і велику силу свого таланту, цілої своєї незвичайної особистості. З несамоовитістю експресіоніста й романтика, з точністю конструктора, оперуючи брутальною метафорою, антитезами сил і їх ритму, копальнями життєвої фактури і найбагатшим в українській поезії словником, розпикаючи вогнем сатири і трагічного патосу мову, він опановує барокково-романтичний хаос свого розбурханого до дна часу і своєю естетичною інтуїцією дає йому цілеспрямованість і плян:

О земле юрб і добр, о земле сил і дій,
Я кожну яв твою зв'яжу і відокремлю
В єдиній складності твоїй.
Тебе до пня, до дна тебе й до краю
Всю вичерпав і розітнути суть!
Тебе, немов мету і жертву, розкриваю
Й не можу до кінця збагнути,
Бо мудрости й буття неісходима путь.

Тут діє фаустівський активістичний дух проникнення і всеохоплення. І, може, й гетівська "філістерська" теза брати своєчасно необхідність за основу підшепнула Бажанові одним із перших написати оду Сталіну. Та от загадка: що рухало ним у його багатьох пізніших "партійних" творах, що мають вони сліди його "музи" і богатирської поетичної сили? Може, він і Сталіна, і сталінську добу, і себе в їх складі брав лише як матеріял? Занадто живий іще цей поет, щоб робити якісь остаточні судження.

Юрій ЛАВРІНЕНКО

Українське слово. — Т. 2. — К., 1994.